

before the face of God

An interdisciplinary study of the meaning of the sermon
and the hearer's God image, personality and affective state

Hanneke Schaap – Jonker

Before the face of God

Voor het aangezicht van God

An interdisciplinary study of the
meaning of the sermon and the
hearers' God image, personality,
and affective state

(mit einer Zusammenfassung
in deutscher Sprache)

Een interdisciplinaire studie naar
de betekenis van de preek en
godsbeeld, persoonlijkheid en
gemoedstoestand van de
hoorders

(met een samenvatting in het Nederlands)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor in de godgeleerdheid aan de
Protestantse Theologische Universiteit te Utrecht – Kampen - Leiden,
op gezag van de rector, prof. dr. F. G. Immink,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 11 april 2008 des middags te 3.00 uur

door

Johanna Schaap – Jonker

geboren op 8 november 1977 te Tiel

Promotoren: Prof. Dr. E.R. Jonker
Prof. Dr. T.H. Zock
Co-promotor: Dr. E.H.M. Eurelings-Bontekoe

Samenvatting

Iedere zondag gaan er in Nederland bijna een miljoen mensen naar de kerk. In de meeste diensten wordt een preek gehouden, en in Protestantse kerken is de preek zelfs het centrale element van de dienst. Wat gebeurt er tussen preek en luisteraar? Krijgt de preek betekenis voor de hoorder, en zo ja, hoe dan? Welke rol speelt de psyche van de hoorder in het proces van betekenis geven? Verschillende mensen geven immers verschillende interpretaties aan dezelfde preek of horen zelfs verschillende dingen. Centraal in dit onderzoek staat de betekenis van de preek in relatie tot de psychologische kenmerken van de hoorders. Kernvraag is:

Wat is de relatie tussen de betekenis van de preek en de psychologische kenmerken van de hoorders, namelijk godsbeeld, persoonlijkheid en gemoedstoestand?

Dit leidt tot de volgende onderzoeksvragen:

1. In welke mate hangt de betekenis van de preek samen met het godsbeeld, de persoonlijkheid en gemoedstoestand van de hoorders?
2. Hoe zijn de psychologische kenmerken van de hoorders inhoudelijk gerelateerd aan de betekenis van de preek?

Het onderzoek heeft een interdisciplinair karakter. Door de hoorder centraal te stellen en de religieuze praktijk van het horen van de preek te bestuderen sluit het aan bij de huidige ontwikkelingen in de praktische theologie en de homiletiek waarbij men zich richt op 'geleefd geloof.' Aandacht voor psychologische factoren in religie en religieuze ervaring verbindt het onderzoek met de godsdienstpsychologie. In *hoofdstuk 1* wordt het onderzoek gesitueerd binnen genoemde domeinen. Betoogd wordt dat de interdisciplinaire dialoog tussen praktische theologie en godsdienstpsychologie gevoerd wordt op basis van een gezamenlijke belangstelling voor de antropologische dimensie van geloof, waarbij het

van belang is dat beide wetenschappen gelijkwaardige partners in de dialoog zijn.

De relationele antropologie die de verbindende schakel vormt tussen praktische theologie en godsdienstpsychologie krijgt wat de psychologie betreft gestalte in de object relatie theorie van Donald W. Winnicott. Winnicotts theorie vormt tevens het algemene hermeneutische kader van deze studie. *Hoofdstuk 2* biedt een uitvoerige beschrijving van Winnicotts theorie. Zijn ideeën over transitionele ervaring en ‘object use’ zijn fundamenteel in dit onderzoek, onder meer vanwege hun epistemologische implicaties. Volgens Winnicott wordt elk object (ander persoon of ding) zowel ‘gemaakt’ in de intrapsychische wereld van het subject (zelf) als ‘gevonden’ in de externe wereld. Dit samengaan van subjectiviteit en objectiviteit is kenmerkend voor de transitionele ervaring. Bij ‘object use’ wordt het vreemde en andere van het object ervaren, hoewel ook hier de verbondenheid tussen zelf en ander van primair belang is. De consequenties van genoemde concepten voor het verstaan van betekenis en godsbeelden worden beschreven. Ook komt de relevantie van Winnicotts theorie voor religie en religieuze fenomenen aan de orde.

Hoofdstuk 3 stelt de preek centraal. Omdat prediking gekenmerkt wordt door het communiceren en verstaan van religieuze taal, wordt allereerst aandacht gegeven aan de aard en de betekenis van deze taal. Ook wordt de preek besproken als ritueel en als transitioneel fenomeen. Vervolgens wordt een interactioneel model van het proces van de preek gepresenteerd, dat gebaseerd is op kernbegrippen uit Winnicotts theorie. Hierin wordt de kern van het preekproces verstaan als een ontmoeting tussen hoorder en God. Homiletische literatuur wordt aan de hand van genoemd model besproken.

Hoofdstuk 4 richt zich op het horen van de preek. Vijf fasen in het horen worden beschreven, namelijk receptie, aandacht, betekenis, reactie en herinnering. Vanwege de onderzoeksvraag wordt uitvoerig aandacht besteed aan het referentiekader van de hoorder en de schema’s waaruit het bestaat. Ook komt empirisch onderzoek naar prediking en het horen van de preek aan de orde.

Een studie naar godsbeelden kan niet om de theorie van Ana-María Rizzuto heen. In *hoofdstuk 5* worden haar ideeën over het ontstaan, de ontwikkeling en het functioneren van het godsbeeld beschreven. Rizzuto, die aansluit bij het werk van Winnicott, maakt onderscheid tussen godsbeeld en godsconcept. Onder het godsbeeld verstaat zij God zoals beleefd en ervaren door het individu. Het godsconcept verwijst naar kennis over God op een rationeel niveau. Rizzuto's theorie wordt kritisch geëvalueerd, wat uitmondt in een nieuwe conceptualisering van godsbeelden.

Hoofdstuk 6 presenteert empirisch onderzoek naar godsbeelden zoals dat sinds de tweede helft van de vorige eeuw jaren verricht is door godsdienstpsychologen en praktisch theologen. Aan de orde komen studies naar het godsbeeld in relatie tot ouderbeelden, persoonlijkheid, geestelijke gezondheid, biografie en cultuur, en genderverschillen. Daarnaast worden studies naar een onpersoonlijk en abstract godsbeeld besproken. Methodologische consequenties van de verschillende onderzoeksresultaten worden doordacht.

In *hoofdstuk 7* staan persoonlijkheid en gemoedstoestand centraal. Persoonlijkheid is een multidimensioneel begrip. Het omvat in de eerste plaats de stabiele persoonlijkheidskenmerken van een individu. In de tweede plaats heeft persoonlijkheid betrekking op de 'personal concerns' en karakteristieke adaptaties van het individu, zoals persoonlijkheidsstructuur en cognitieve schema's. In de derde plaats wordt persoonlijkheid opgevat als identiteit, die tot uiting komt in het levensverhaal van het individu. Gemoedstoestand verwijst naar de stemming en eventuele psychische klachten. Naast de beschrijving van verschillende persoonlijkheidstheorieën en de conceptualisering van gemoedstoestand komt het meten van persoonlijkheid en gemoedstoestand aan de orde.

Hoofdstuk 8 vormt de overgang van het theoretische deel naar het empirische deel van deze studie en beschrijft de opzet en methode van het onderzoek, evenals de onderzoeksvragen en hypothesen. Het onderzoek kent een kwantitatief en een kwalitatief deel: respondenten zijn bevroegd via een enquête, en met een klein aantal personen is daarnaast een diepte-

interview gehouden. Naast vragen over de preek en de kerkdienst hebben de onderzoeksdeelnemers psychologische vragenlijsten ingevuld, namelijk de Vragenlijst Godsbeeld (VGB), de Nederlandse NEO Five Factor Inventory (NEO-FFI) als maat voor persoonlijkheid, en de Nederlandse versie van de Positive and Negative Affect Schedule (PANAS). Aan de personen die geïnterviewd zijn is daarnaast de Nederlandse Verkorte MMPI (NVM) en de verkorte Schema Vragenlijst (SV) voorgelegd. Kwantitatieve data zijn geanalyseerd met behulp van principale componenten analyses, regressieanalyses, MANOVA's, repeated measures analyses, en Pearson product moment correlaties. Op de kwalitatieve data zijn inhoudsanalyses toegepast. Het onderzoek is uitgevoerd binnen 3 gemeentes die behoren tot de Protestantse Kerk in Nederland. Twee gemeentes zijn 'mainstream' Protestant en één behoort tot de meer conservatieve Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk in Nederland. In twee gemeentes is de vragenlijst uitgedeeld na afloop van een dienst in de Adventtijd, in één gemeente gebeurde dit in de Veertigdagentijd.

Hoofdstuk 9 doet verslag van het kwantitatieve deel van het onderzoek. Er zijn meerdere indicatoren gevonden voor het betekenisvol zijn van de preek. De belangrijkste factor, 'Relationele Betekenis', heeft betrekking op een theologisch-existentiële relationaliteit. Respondenten die hoog scoren op dit aspect rapporteren een ontmoeting met God en uitzicht tot over de grenzen van het leven heen. 'Aandacht' is de tweede belangrijke factor. Een derde factor verwijst naar het tegenovergestelde van een betekenisvolle preek: 'Negatieve Betekenis' omvat gevoelens van schuld en schaamte, angst, en zinloosheid. Relationele Betekenis blijkt voor meer dan de helft voorspeld te kunnen worden uit het godsbeeld en de stemming van de respondenten. Hoe meer mensen Gods handelen als ondersteunend waarnemen en hoe meer angst ze ten opzichte van God ervaren, des te meer rapporteren ze dat de preek betekenisvol voor hen is in de zin dat ze een ontmoeting met God ervaren. Daarnaast speelt ook de attitude ten opzichte van de prediker een rol. Negatieve Betekenis wordt vooral voorspeld door angst ten opzichte van God en een negatieve stemming. De attitude ten opzichte van de prediker is de belangrijkste

voorspeller van de factor Aandacht. Niet alleen de mate waarin en de wijze waarop de preek betekenis krijgt blijkt te kunnen worden voorspeld uit de psychologische kenmerken van de hoorders, ook de inhoud van de betekenis, zoals deze tot uiting komt in het godsbeeld dat in de preek gehoord is en in thema's die kenmerkend zijn voor Advent of Veertigdagentijd, kan worden voorspeld uit godsbeeld, persoonlijkheid, en gemoedstoestand.

In *hoofdstuk 10* worden de resultaten van het kwalitatieve deel van het onderzoek beschreven, dat gebaseerd is op diepte-interviews met 7 personen. De thema's die zij gehoord hebben in de preek zijn gerelateerd aan hun persoonlijkheid, met name hun persoonlijkheidsstructuur en levensverhaal. Ook hangt de inhoud van de betekenis samen met het godsbeeld van de participanten. In de woorden die de geïnterviewden gebruiken met betrekking tot de inhoud van de preek komt de relatie met hun psychologische kenmerken duidelijk naar voren. De psychologische eigenschappen van de hoorders houden eveneens verband met het proces van betekenis geven. Dit proces wordt gekenmerkt door het 'relateren' van de preek met de eigen context en bestaat uit 3 episodes, die elk een eigen karakteristieke beweging hebben. Tijdens het 'focussen' richten hoorders zich vooral op de inhoud van de preek. In het 'dialogiseren' voeren zij een gesprek tussen wat zij gehoord hebben en hun eigen situatie. Tijdens het 'actualiseren' richten zij zich vooral op hun eigen leven en trekken zij consequenties, waarbij ze zich afvragen wat ze met de preek 'kunnen' en wat ze moeten doen.

Hoofdstuk 11 bespreekt de gevonden resultaten in samenhang met de psychologische theorie van Winnicott en de theologische homiletische theorie van Dietrich Bonhoeffer, wiens werk gekenmerkt wordt door een relationele antropologie en wiens visie op de werkelijkheid aansluit bij Winnicott. In de psychologische discussie van de resultaten valt op dat hoorders relationaliteit als beslissend element voor een betekenisvolle preek waarderen, waarbij ze relationaliteit theologisch opvatten en zich concentreren op de relatie met God. Relationaliteit kenmerkt ook het proces van betekenis geven. Dit sluit aan bij Winnicotts theorie. Het horen van de preek wordt door de hoorders ervaren als een transitioneel

fenomeen, waarbij de betekenis van de preek enerzijds steunend is en anderzijds transformatie bewerkstelligt. De psychologische 'states' en 'traits' van de hoorders spelen een belangrijke rol in het hoorproces, wat een bevestiging en concretisering is van Winnicotts visie dat betekenis niet alleen gevonden, maar ook gemaakt wordt. In Bonhoeffers werk speelt incarnatie een belangrijke rol. Analoog hieraan kan het betekenis geven en vinden aan/in de preek verstaan worden als een gestalte van incarnatie die bestaat uit een ontmoeting van de goddelijke en menselijke werkelijkheid. Hoorders voelen zich in hun nood en schuld gedragen door Christus als het vleesgeworden woord, die hen herschept tot een nieuwe mensheid die ook zelf anderen draagt. De betekenis van de preek is dan ook niet compleet zonder ethische implicaties en aanwijzingen voor het concrete handelen. Het begrip incarnatie blijkt verder een geschikte metafoor te zijn voor interdisciplinariteit, waarbij er ruimte is voor zowel de overeenkomsten als de fundamentele verschillen tussen de disciplines.

In hoofdstuk 12 worden conclusies getrokken. Er wordt een theorie van de hoorders gepresenteerd op basis van de empirische gegevens. Implicaties voor de godsdienstpsychologie worden beschreven, waarbij de nadruk valt op betekenisgeving, relationaliteit en godsbeelden. Verder wordt gereflecteerd op de rol van het subject binnen de praktische theologie en homiletiek en een theologisch verstaan van horen waarin de psychologische factor die inherent aan horen is wordt verdisconteerd. Tenslotte worden strategische overwegingen voor de praktijk van het preken gepresenteerd.

Stellingen

behorend bij het proefschrift van Hanneke Schaap-Jonker

Before the face of God

***An interdisciplinary study of the meaning of the sermon
and the hearer's God image, personality and affective state***

1. Een preek is betekenisvol als hoorders een ontmoeting met God ervaren en uitzicht hebben tot over de grenzen van het leven.
Dit proefschrift, hoofdstuk 9
2. De mate waarin en wijze waarop de preek betekenisvol is, wordt voor ongeveer 50% bepaald door het godsbeeld en de stemming van de hoorders.
Dit proefschrift, hoofdstuk 9
3. Wat mensen horen in de preek lijkt in sterke mate bepaald te worden door hun persoonlijkheidsstructuur.
Dit proefschrift, hoofdstuk 10
4. Een preek krijgt pas dan haar volledige betekenis als hoorders er 'wat mee kunnen' en weten wat ze moeten doen.
Dit proefschrift, hoofdstuk 10
5. De persoon van de predikant en zijn of haar manier van preken speelt slechts een beperkte rol in de ervaring van de preek als betekenisvol als de psychologische kenmerken van de hoorders in aanmerking genomen worden.
Dit proefschrift, hoofdstuk 9
6. Een perspectief van incarnatie op de betekenis van de preek impliceert dat de activiteit van de Heilige Geest net zo goed aanwezig kan zijn in de variantie die verklaard wordt door psychologische factoren als in de onverklaarde variantie.
Dit proefschrift, hoofdstuk 11

7. Prediking is dwaasheid en tegelijk een hoopvol gebeuren.
Dit proefschrift, hoofdstuk 9-12; vgl. Paulus, 1 Kor. 1, 21vv.
8. Een goede preek is als een Bach-cantate: recitatief, reflectie, en respons.
9. Dat God ons in de preek wil dragen, en niet onderwijzen of verbeteren vraagt van de predikant dat hij allereerst priester is.
Vgl. Dietrich Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935-1937*, Gütersloh 1996, 503-505. Zie ook dit proefschrift, hoofdstuk 11.
10. Het hebreeuwse עֵינַי laat zien dat alle kennen relationeel van aard is.
11. In vertalingen van Jes. 49,15 zou beter gesproken kunnen worden van ‘het kind dat zij zoogt’ dan van ‘haar zuigeling’, omdat het essentiële punt is dat het voor de moeder die borstvoeding geeft fysiek onmogelijk is haar kind te vergeten. Het gebruik van het relatief weinig voorkomende עֵינַי in de hebreeuwse tekst onderstreept dit.
12. Een verschuiving van traditionele, persoonlijke godsbeelden naar onpersoonlijke en abstracte beelden suggereert veranderingen in opvoedingspraktijk en ouder-kind relaties.
13. In de opleiding van predikanten verdient klinische psychologie als vak een plaats, liefst aangevuld met een leertherapie.
14. In orthodox-gereformeerde kring bestaat er een spanning tussen de huwelijkstheologie en de ambtsstheologie.
15. Het voortbrengen van een proefschrift kost meer inspanning dan het baren van een kind.

Curriculum Vitae

Hanneke Schaap-Jonker werd geboren te Tiel op 8 november 1977. Zij bezocht het Driestar College te Gouda en scholengemeenschap 'Guido de Brès' te Rotterdam en slaagde in 1995 cum laude voor het eindexamen VWO. In 1995 begon zij met de studies Psychologie en Godgeleerdheid aan de Universiteit Leiden. Zij specialiseerde zich in de Klinische en Gezondheidspsychologie en deed onderzoek binnen de psychiatrie naar de relatie tussen persoonlijkheidspathologie en geloofsbeleving. In 2000 behaalde zij cum laude het doctoraalexamen. Het doctoraalexamen Godgeleerdheid werd in 2001 cum laude behaald met als hoofdvak Godsdienstpsychologie.

Vanaf 1999 tot 2002 was zij werkzaam in het middelbaar onderwijs, eerst als docente engels en later als docente godsdienst. In 2001 behaalde zij aan de Christelijke Hogeschool Ede haar tweede- en eerstegraads bevoegdheid als docent godsdienst.

In 2002 trad zij als assistent in opleiding in dienst bij de toenmalige Theologische Universiteit Kampen, nu de Protestantse Theologische Universiteit.

Hanneke Schaap is lid van de Protestantse Kerk in Nederland en actief (geweest) binnen het jeugdwerk en de catechese. Zij is lid van de Commissie Preekconsenten vanwege de kleine synode van de Protestantse Kerk, van de Visiegroep Areopagus (IZB) en van de Catechese commissie van de HGJB.

Table 9.6: Regression analysis relational meaning

	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	ΔR^2
(Constant)	-26.01	11.46		
extraversion	0.04	0.13	.02	0.05
neuroticism	0.11	0.12	.06	0.03
conscientiousness	0.12	0.16	.05	0.03
supportive actions of God	0.35	0.15	.16*	0.23
anxiety towards God	0.65	0.19	.20**	0.09
positive feelings towards God	0.42	0.21	.15*	0.04
passivity of God	-1.14	0.51	-.12*	0.02
positive affect	0.29	0.13	.12*	0.02
religious culture	-4.02	1.85	-.13*	0.05
attitude towards preacher	1.05	0.23	.24***	0.06
importance of preaching	0.94	0.25	.24***	0.03
R^2				0.66

*** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

Table 9.7: Regression analyses negative meaning

	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	ΔR^2
(Constant)	-1.76	2.34		
neuroticism	0.05	0.04	.09	0.09
extraversion	0.09	0.04	.13*	0.04
anxiety towards God	0.29	0.07	.29***	0.23
negative affect	0.48	0.06	.50***	0.17
R^2				0.53

*** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

Table 9.8: Regression analysis attention

	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	ΔR^2
(Constant)	4.28	2.15		
conscientiousness	0.02	0.04	.03	0.04
positive affect	0.06	0.04	.10	0.05
attitude towards preacher	0.43	0.07	.40***	0.20
importance of preaching	0.28	0.07	.29***	0.08
R^2				0.37

*** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

